

СКАРБИ З АРХІВУ В. М. ГНАТЮКА

При створенні музею академіка В. М. Гнатюка у селі Велеснів на Тернопільщині вдалося виявити частину архіву та особистих речей вченого, які зберігалися у Львові в його близьких родичів — вчителя-пенсіонера І. А. Боднаря та художника Г. С. Смольського. Перед тим І. Боднар передав частину архіву Гнатюка Львівській науковій бібліотеці АН УРСР.

Серед новознайдених матеріалів, які тепер зберігаються у музеї В. Гнатюка, — рукописи праць вченого, збірки народної творчості, над якими він працював, прижиттєві видання його робіт, книги, документи, листи, фотолистівки, фотографії.

Найбільший інтерес, природно, викликають рукописи вченого, зокрема підготовлена до друку, але з невідомих причин не опублікована брошура «Уваги про українську правопис і літературну мову», яка була загнута в стару газету за грудень 1924 року, що дозволяє приблизно датувати працю. У ній 149 не пронумерованих вузьких сторінок, списаних акуратно коричневим чорнилом з виправленнями червоним чорнилом.

Про виникнення знайденої брошури розповідає у її вступній частині сам Гнатюк: «Двадцять літ минуло, як ми з покійним Ів. Франком укладали план брошурки, яку мали спільно зладити і на прикладах показати, яких слів, форм, зворотів, фраз не належить уживати в літературній мові. План сей однаке не здійснився тоді наслідком деяких пильніших праць та інших причин. Аж тепер переводжу я його в діло, але у зміненім виді і тільки частинно. Первісний план змінив я, бо втягнув сюди також деякі правописні питання, а перевів його частинно, бо поминув галицьку літературну мову».

У брошуруті Гнатюк ставить перед собою мету — вказати на хиби в мовній практиці українських письменників та тогочасної преси. Вчений, зокрема, говорить про назрілу на той час необхідність реформи українського правопису, якою, він вважає, повинна керувати Академія наук Радянської України.

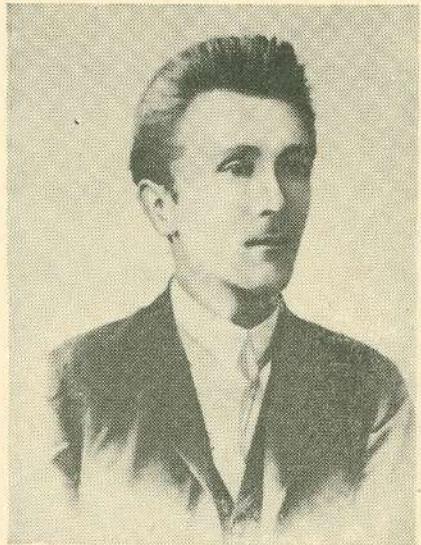
На наш погляд, значний інтерес становить і збірка легенд, що містить п'ятдесят творів. Переписана вона, як і мовозвивча розвідка, на вузьких смужках паперу. Сторінки пронумеровані від 3-ї до 150-ї.

В. Гнатюк, як відомо, тривалий час збирав, публікував і досліджував зразки цього жанру народної творчості. Ще 1897 року він опублікував легенди так званого Хітарського збірника (ЗНТШ, 1897, т. XVI, стор. 1—38), а також пізніше спільно з Франком виступив із статею, у якій наголошувалося на важливості цього жанру народної творчості для науки («В справі збирання народних легенд». — ЛНВ, 1899, т. VII, кн. XII, стор. 176—178). 1901 року Гнатюк видав книжку «Старохристиянські легенди із книги «Народовіщаніє». У 1902—1903 роках з'явилася його двотомна збірка галицьких легенд (Галицько-руські народні легенди, т. I.—ЕЗ, 1902, т. XII, XI т. 2 ЕЗ, 1903, т. XIII). На окремих легендах учений досліджує мандрування фольклорних мотивів («Легенда про три жіночі вдачі...», — ЗНТШ, 1910, т. XCVII, стор. 74—85). Легенди знайшли своє місце і в «Етнографічних матеріалах з Угорської Русі» (Том VI. Байки, легенди, історичні перекази, новели, анекdoti з Бачки, — ЕЗ, 1911, т. XXX). Незадовго до смерті Гнатюк опублікував збірку легенд — «Як повстал світ. Народні легенди з історії й природи людського побуту».

У передмові до цієї книги В. Гнатюк розповідає про свої видавничі задуми, що допомагає нам з'ясувати історію створення рукописної збірки: «Перед війною постановила була Українська Видавнича Спілка у Львові видати цілий ряд книжечок, в яких мали міститися заокруглені збірки творів народної поезії... Отся збірка легенд належить також до проектованих тоді. Від її розходу поміж читачами залежить доля дальших книжечок. А лежать у мене приготовані до друку ось які: два томики народних легенд — поважного змісту з образками Ю. Панькевича...» (В. Гнатюк. Як повстал світ..., Львів, 1926, стор. VII-VIII). Отже, маємо справу з одним «томиком» легенд, які Гнатюк мав намір видати разом з іншими фольклорними збірками у широко задуманій популярній серії української народної творчості.

Звертають на себе увагу наукові конспекти і виписки Гнатюка. Серед них — цитати з статті Надеждіна «Записка о путешествии по южнославянских странах» («Журнал Министерства народного просвещения», 1892, № 34, стор. 103), яка подає живі свідчення про існування русинсько-українських сіл в тодішній Угорщині. Зацікавила Гнатюка також стаття О. Семеновича «Об особенностях угорорусского говора» («Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского по случаю 25-летия его ученої и профессорской деятельности», СПб., 1888, стор. 214). Цієї ж теми стосуються виписки з праці В. Ламанського «О славянах в Малій Азії, в Африке, в Іспанії» (СПБ., 1859, стор. 145).

Ці матеріали певною мірою розкривають перед нами творчу лабораторію і метод праці визначного вченого. Зроблені вони дуже акуратно на аркушіках учнівського зошита. Скорочень майже нема, найважливіше підкреслено. Виписки мають точні посилення, на полях — записи міркувань Гнатюка. У них — або продовження думки автора, або її ствердження чи заперечення. Ці помітки ще раз засвідчують інтерес вченого до проблеми життя українського населення Угорської Русі. Цей край не випадково був найважливішим об'єктом всебічного зацікавлення В. М. Гнатюка. Адже внаслідок шаленого соціального і національного утиску в той час на карту

V. M. Гнатюк. 1893.

Крім В. Гнатюка, її використовували у своїх виданнях М. Максимович та ін. Відомий дотепер за дуже недосконалими й неточними копіями, новознайдений збірник стане у великій пригоді видавцям записів З. Доленги-Ходаковського, які мають побачити світ 1973 року.

Знайдена збірка має гарну назву — «Слов'янські співанки, зібрані під сільською стріхою». На титульній сторінці збирач подав епіграф — вислів Красицького: «Свята простото, хто ж тебе в силі звеличити!». Найбільше тут пісень українських — весільних, колядок, веснянок, є також польські, білоруські, російські пісні та одна чеська. Okрім того, російською мовою подано опис царського весілля 1526 року, взятий з літературного джерела. Тексти українських пісень передані точно і хибають тільки на дрібні полонізми, передусім зв'язані з вимовою. Прізвищ осіб, від яких записані пісні, Доленга-Ходаковський не назначає, зате в половині випадків подає місце записи та інші дані. Найбільше українських пісень походить з над Сяну та з Волині, а білоруських — з Гомеля. Доленга-Ходаковський збирав фольклор також на батьківщині Гнатюка — Тернопільщині. По одній пісні він взяв із сіл Капустинців і Шили (на Збаражчині). У селі Кімнатці під Кременцем було записано чотири пісні, а у Вишнівці — шість.

В. Гнатюк дав високу оцінку діяльності З. Доленги-Ходаковського (ІМФЕ, ф. 28—2, од. зб. 25). Серед польських дослідників, які першими почали записувати усну творчість українського народу, він відзначив також З. Доленгу-Ходаковського. У двотомній збірці Гнатюка «Колядки і шедрівки» (1914 р.) записи Доленги-Ходаковського — найдавніші й одні з найкращих.

Використовуючи пісні, записані Доленгою-Ходаковським, Гнатюк допускає тільки дрібні поправки, переважно тих місць, де трапляються полонізми. Інколи надає пісням заголовки, які розкривають загальний зміст пісні. Так, наприклад, пісню № 160 із новознайденого збірника він назвав «Чайка просить журавля о пораді».

В архіві В. Гнатюка бачимо й ще одну працю — пісенну збірку видатного українського вченого О. М. Бодянського (1808—1877). Філолог, славіст, історик і письменник, Бодянський багато сил віддав дослідженням і публікації українського фольклору. Його записи є цінним джерелом для вивчення української усної народної творчості.

Знайдений в архіві Гнатюка збірник складений за певною системою. Містить він 566 пісень, хоч, на жаль, зберігся не повністю. Починається він з другого розділу, який іменується «Челядски песни, т.е. до вступления в супружество» (челядські — мелодійні). Розділ складається із 120 пісень. Переважна більшість їх має додаткову, зроблену пізніше класифікацію. Біля них олівцем дописано: «парубочка», «дівоча» чи «бурлацька». Є також кілька військових (козацьких) та гайдамацьких пісень. Уривки з двох пісень правлять за своєрідний епіграф до розділу.

У третьому розділі, який має назву «Песни опеньгавшихся — вступивших въ супружество» (опеньгатися — одружитися), нараховується 112 пісень. Епіграфами до цього є уривки з трьох пісень. Більшість пісень розділу також мають додаткову класифікацію, переважають тут жіночі, але є й бурлацькі, чоловічі пісні та ін.

Четвертому розділу, куди увійшло 139 пісень, записувач дав назву «Легурны песни — обрядныя» (легурно — повільно). Тут же зміст розділу розкривається детальніше вказівкою, що він містить веснянки; шумові (хороводні) пісні; пісні, яких спі-

було поставлено саме існування українського населення цих земель.

Виписки частково показують, що насамперед цікавило вченого і якою літературою він користувався, опрацьовуючи питання автохтонності українського населення Закарпаття і Пряшівщини.

Визначною подією в історії слов'янської фольклористики є віднайдення в архіві Гнатюка рукописних збірок народних пісень Зоріана Доленги-Ходаковського та Осипа Бодянського. (Іх принадлежність визначив нещодавно професор О. І. Дей. Див.: «Народна творчість та етнографія», 1973, № 1).

Один із пionerів слов'янської фольклористики поляк З. Доленга-Ходаковський (1784—1825) зібрав, як відомо, під час своїх чотирірічних наукових подорожей на території Польщі, Білорусії й особливо України близько трьох тисяч пісень, серед яких — дві третини українських. У новознайденому тепер збірнику — 1019 пісennих зразків. Час записів, їх кількість, науковий рівень, зокрема досить сумілінна точність, свідчать про те, що З. Доленга-Ходаковський був першим видатним збирачем української народної творчості. Та його збирацька спадщина, хоч і широко відома свого часу, публікувалася тільки частково.

Однією з піонерів слов'янської фольклористики поляк З. Доленга-Ходаковський (1784—1825) зібрав, як відомо, під час своїх чотирірічних наукових подорожей на території Польщі, Білорусії й особливо України близько трьох тисяч пісень, серед яких — дві третини українських. У новознайденому тепер збірнику — 1019 пісennих зразків. Час записів, їх кількість, науковий рівень, зокрема досить сумілінна точність, свідчать про те, що З. Доленга-Ходаковський був першим видатним збирачем української народної творчості. Та його збирацька спадщина, хоч і широко відома свого часу, публікувалася тільки частково.

В. Гнатюк з рідними та знайомими у Криворівні. Стоять дочки Леся, Ірина, К. Волянська, син Юрко; сидять Є. Роздольська, В. Гнатюк з дружиною.

вають під час вибілювання полотна, прополювання грядок та у гребовицю; петрівочні, жинивні, колискові пісні; колядки та щедрівки. Розділ мав закінчуватися весільними піснями, але вони відсутні. Втрата значна, бо, як видно з помітки О. Бодянського, цих пісень було досить багато — 185.

Найбільшим є п'ятий розділ, що має оригінальну назву «До закаблучков песни — гулливая, плясовая» (203 пісні). І знову ж подано зміст розділу, що відповідає властивій записувачеві класифікації пісень: бурлацькі, челядські, легурні та ін. У текстах є невелике підхилення від змісту. В кінці розділу вміщено додаток — дві, так звані, досвіткові пісні. Епіграфом служать приказка й два уривки з народних пісень.

У 238 випадках зазначено місце запису чи прізвище особи, від якої взято пісню. Найбільше записів Бодянський зробив на Київщині, зокрема у Василькові, а також на Полтавщині. Є записи з Харківщини та Чернігівщини. Записував він переважно від своїх родичів. Кілька записів датовано; найнижча дата — 1838 рік, найвища — 1848 рік.

Ще давніше було відомо, що В. Гнатюк мав у своєму розпорядженні збірку О. Бодянського (М. Т. Яценко. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність, К., 1964, стор. 128). У своїй збірці «Колядки і щедрівки» він використав його записи. Відомо також, що Гнатюк готовував до видання збірку історичних пісень, для якої виписав кілька пісень із збірки Бодянського (ІМФЕ, ф. 28—3, од. зб. 31, 33, 34, 35, 60, 70, 81, 367, 369).

В архіві вченого віднайдено також хвилюючі документи його угорсько-руських по-дорожей — 23 карти угорських провінцій, часто з власноручними позначеннями Гнатюка. Окрім загальної карти Угорської корони, є карти Угочанського, Унгварського (Ужгородського), Бач-Бодрогського, Срімського, Спішського, Сотмарського, Чонадського, Бігорського комітатів, які учений відвідав під час своїх угоро-руських мандрів. На карті Бачки, наприклад, Гнатюк олівцем підкresлив Керестур, Коцур і Старий Вербас. Відомо, що саме ці села відвідав він під час своєї наукової подорожі до Бачки 1897 року. Про Керестур і Коцур вчений писав: «В них знайшов я таких гар-

них оповідачів, як ніде інде, тому й не диво, що я просидів там аж півтретя місяця і зібрав доволі велике число пісень, казок, байок, легенд, історичних оповідань, новел, анекдотів та записав весільний обряд» (ЕЗ, т. XXIX 1910, с. XII). Згодом на підставі цих матеріалів Гнатюк видав, крім статей і збірників фольклору, монографію «Руські оселі в Бачці». Подібні історії мають за собою й інші карти.

Часто на картах підкреслено села, про відвідини яких В. Гнатюком даних нема. Можливо, що ці села вчений мав намір відвідати. Так, приміром, нам відомо, що перед експедицією до Бачки і Сріму він планував дослідити всі українські села цього краю.

Збереглося кілька листів, що безпосередньо стосуються наукової та громадської діяльності В. Гнатюка. Він підтримував контакти з чеськими і словацькими вченими, вивчав їх праці. Досить загадти про дружбу українського фольклориста з Ф. Рже-горжем, Ф. Главачеком, Ч. Зібертом, В. Черним, І. Полівкою. Про це свідчать також знайдені тепер листи правління «Слов'янської матиці» до Гнатюка від 7 жовтня 1924 і 22 серпня 1923 року (про висилання Гнатюкові слов'янознавчих праць І. Полівки, які наш учений ставив дуже високо). У друзів було баґато спільніх наукових інтересів, громадських справ. З Полівкою Гнатюк обговорював питання об'єднання українських учених Галичини й Радянської України для спільної праці у вивченні народної творчості слов'ян. І. Полівку Гнатюк заразував до найкращих знавців літератури. У свою чергу І. Полівка вважав, що в усій Слов'янщині нема збирала народної творчості, який міг би зірватися з Володимиром Гнатюком.

Про взаємини Наукового товариства ім. Т. Шевченка з Академією наук Радянської України, які підтримувалися через В. Гнатюка, свідчить прохання УАН до Київського окріпу від 26 вересня 1925 року про дозвіл на висилання для НТШ видань УАН. Тоді на адресу Гнатюка було вислано такі книжки: «Записки I відділу УАН» (т. V і т. VI), «Звідомлення про діяльність УАН за 1924 р.», «Археологічна минувшина Київщини» В. Даниловича, «Нарис української історіографії», ч. 2, Д. Багалія, «Перський театр» А. Кримського та ін.

Окрему групу становлять особисті документи та сімейні реліквії В. Гнатюка. З хвилюванням оглядаємо пам'ятний альбом його дружини Олени Павлівни Майковської. На четвертій сторінці, закладеній яскраво-червоною стрічкою із засушеними квітами, Володимир записав 12 листопада 1892 року вірш «По довгім безсонию...». Останні рядки вірша «Но щастя, долі не нашов в світі. Чи коли найду — цього не знаю!» за змістом зв'язані з допискою олівцем: «16. XI. 1894 р. нашов долю». Олена стала дружиною Гнатюка, вірною помічницею в його праці. Так, вже 1895 року вона разом з чоловіком записувала легенди, пісні та коломийки від О. Прохвата Й. П. Якимова в Бучацькому повіті. Відомо, що в гімназіальні роки (а саме тоді Гнатюк вчився у вищій Станіславській гімназії) він пробував віршувати. Можна зробити припущення, що цей, загалом недосконалій, вірш є однією з його юнацьких поетичних спроб.

До цієї групи належать листи від пенсійного інституту руських (українських) урядників від 12 березня та 13 квітня 1914 року до Гнатюка в справі прийняття його до інституту та дві членські книжки цього інституту, одна видана Гнатюкові 9 квітня 1914 року, а друга — 20 березня 1925 року. З останньої довідуємося, що Гнатюк щорічно заробляв 2200 злотих. Отже, на місяць — менше як 200 злотих. Дуже і дуже скромно для вченого із світовим ім'ям, людини із солідними видатками на літературу та велику сім'ю, людини з тяжкою недугою.

Воєнні роки (1914—1918) були особливо тяжкими для сім'ї Гнатюка. А тоді на його утриманні було 6 чоловік. Збереглась продуктова картка Гнатюка того часу. 10 червня 1923 року вчений з невідомою метою взяв посвідчення про те, що він і його дружина належать до Пужниківської гміни. (До цієї гміни входило село Велеснів, у якому народився В. Гнатюк).

Вражают т. зв. «Свідоцтва бідності», видані у 1916 і 1918 роках дочкам Гнатюка Ірині та Олександрі, які вивчали тоді медицину у Львівському університеті. Без такого свідоцства не можна було звільнитися від оплати за навчання чи отримати стипендію. Свідоцтва заповнені рукою Гнатюка. У графі «Інші зауваження для підтримки подання» читаємо: «Батько хоре хронічно на туберкульозу». Ці свідоцтва матеріальних нестатків визначного вченого, як і документи пенсійного забезпечення, є суворим вироком панівним верствам тогочасного суспільства.

В архіві збереглася велика кількість ілюстративного матеріалу. Найбільше фотографій. Деякі з них свідчать про широкі наукові зацікавлення Гнатюка. Маємо, наприклад, багато фотографій народних типів і побутових сцен з Гуцульщини, Бескарбії, Піщани (Білорусія); з чехословацької етнографічної виставки у Празі 1895 року.

Хвилюючими є матеріали, які допомагають проникнути в духовний світ Володимира Михайловича. Це, зокрема, невеличкий друкований портрет Т. Шевченка, фото його могили, ювілейна Шевченківська поштова листівка 1914 року. Велику роль у житті Гнатюка відіграли твори Шевченка. Не випадково ще в юнацькі роки він пише рецензію на статтю І. Франка «Шевченко героем польської революційної легенди» (ЗНТШ, т. VI, с. 14). Про повагу Гнатюка до особи Маркіяна Шашкевича також свідчить невеличкий портрет поета.

Загальновідомі щире приятелювання та спільна праця Володимира Гнатюка з Іваном Франком. Серед його речей — кольорова друкована репродукція із славнозвісного

Франкового портрета пейзажа І. Труша. Про цей портрет І. Труш, до речі, згадує в листі до В. Гнатюка від 1 лютого 1897 року.

Ряд фотознімків свідчить про взаємини В. Гнатюка з багатьма вченими і діячами культури. Так, фотографія Юрія Жатковича переносить нас в ті далекі часи, коли В. Гнатюк тільки розпочав вивчення життя і народної творчості українського населення Угорської Русі. Для боротьби за пробудження Закарпатської України Гнатюк шукає собі там помічників. Найбільше допоміг йому історик, етнограф і перекладач Ю. Жаткович (1855—1920), з яким Гнатюк познайомився взимку 1896 року. На думку Гнатюка, Жаткович — «найліпший з угорських русинів», «найінтелігентніший священик на Угорській Русі».

До тих часів відносяться також фотографія Д. Гебея і У. Метеора (псевдонім І. Сильвая), датовані 23 липня 1896 роком. У листі до свого приятеля чеського українства Ф. Главачека від 14 грудня 1896 року Гнатюк, малюючи непривабливу картину народного життя на Закарпатті, називає кілька прізвищ «незвичайних попів», які не одреклися від свого народу. Серед них згадується і Д. Гебей. Він був автором статей з церковної історії.

«Милому добротворителю Влад. Гнатюку», — так підписав свою фотографію, датовану 1904 роком, Г. Костельник (1886—1948), який поклав початок новій літературі українців теперішньої Югославії. Велику підтримку він мав у свій час від В. Гнатюка. Про це свідчить, зокрема, їх листування. У рецензії на першу книжку поета В. Гнатюка писав: «Через те, що автор пише діалектом, він може дати спонуку і іншим розуміннім русинам в Угорщині застановитися над причинами цілковитого інтелектуального, матеріального (економічного) і «політичного занепаду сеї відроги нашого народу...» (ЛНВ, 1904, т. XXVI, кн. VI, с. 175—176).

Виявлено також підписану рукою Гнатюка фотографію відомого українського етнографа і фольклориста М. Номиса (М. Т. Симонова, 1823—1901). У нас нема відомостей про їхнє знайомство, проте безперечним є інтерес Гнатюка до праць Номиса, зокрема до його збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше...»

Фото «на признаку своєї приязні і прихильності» прислав Гнатюкові відомий український мовознавець, пізніше член-кореспондент АН СРСР Є. К. Тимченко (1866—1948). Про Гнатюкові публікації народної творчості Тимченко писав: «Без них я б не міг писати своїх розправ» і вказував, що постійно ними користувався (Листи Є. Тимченка до В. Гнатюка від 11 квітня 1910 року та від 14 грудня 1913 року).

А ось фотографія, подарована Гнатюкові видатним українським етнографом і письменником В. Г. Кравченком (1861—1945), який був одним із засновників Товариства дослідників Волині і його етнографічної секції. Тут же фотографії фольклориста і художника Г. Коваленка, відомого письменника та композитора С. І. Воробкевича, визначного українського співака М. Т. Голинського.

Щира дружба з'явуvalа Гнатюка з його земляком Л. В. Гарматієм (1866—1924) — дослідником фольклору та етнографії Гуцульщини, засновником перших на Гуцульщині шкіл, бібліотек. На пам'ять про часті зустрічі в чарівному гуцульському селі Криворівні Гарматій подарував Гнатюкові свою фотографію.

Велику групу становлять особисті й родинні фотографії В. Гнатюка. Серед них — знімки Володимира Михайловича в дитинстві, юнацтві, зрілому віці, foto з дружиною, дітьми та батьками. Кілька фотографій походять з Криворівні — села, якому судилося назавжди увійти в історію української культури. Саме Гнатюк відкрив його для Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Гната Хоткевича та батькою інших. Недаремно він сам назвав його «Українськими Афінами». Дві із цих фотографій (Гнатюк з дружиною, дочками та батьками і Гнатюк у Криворівні з рідними та знайомими) вперше опублікували автор цих рядків у журналі «Народна творчість та етнографія» (1969, № 4).

Гнатюкові дочці Лесі підписали 1912 року свою фотографію дочки М. Коцюбинського Оксана (згодом дружина В. Примакова) та Ірина (тепер директор Чернігівського музею М. Коцюбинського).

Окремо згадаємо про чотири фотолистівки з короткими листами Гнатюка до дружини, дочки Лесі та родичів; надіслані вони з австрійського курорту Алянді у 1904 й 1907 роках. Тон листів ніжний і турботливий. У останньому В. Гнатюк говорить, що скоро повернеться додому, радіє сонцю, яке «нині перший раз світило цілій день».

Тернопіль

I. П. ГЕРЕТА